

הדפוס העברי בארץ ישראל של"ז-תרפ"ג: היבטים ביבליוגרפיים, תרבותיים

וסוציו-אקונומיים/ קנדלשיין אסתר

תקציר :

עניינה של עבודת מחקר זו הוא ללמוד על ההיבטים החברתיים, התרבותיים, הכלכליים והביבליוגרפיים מנקודת מבטו של יבול הדפוס העברי בארץ ישראל מראשיתו במאה ה-ט"ז ועד תחילת המאה ה-כ'. תקופת המחקר נחלקת לשניים: ראשיתה בבית דפוסו של אליעזר בן יצחק אשכנזי בין השנים של"ז-שמ"ז (1577-1587) והמשכה לאחר כמאתיים וחמישים שנה עם חידוש פעילותו של הדפוס העברי בידי ישראל ב"ק בשנת תקצ"ב (1832) ועד לשנת תרפ"ג (1923) בה החל הרישום הביבליוגרפי הרשמי.

המחקר ההיסטורי עוסק, בדרך כלל, בחקר אירועים חשובים שהשפיעו על מהלך ההיסטוריה ברמת ה'מאקרו' כמו: מלחמות, מהפכות, אסונות טבע, ומתייחס לתיעוד שהשאירה השכבה העילית בעם: מנהיגים, מצביאים, מלכים, שרים וכו'. מחקרים אלה חושפים בעיקר את תרבותו של הרובד החברתי הגבוה. גישה זו ננקטת לא אחת בגלל היעדר מקורות לחקר התרבות של כלל הרבדים באוכלוסייה. אחת הדרכים להגדיל את ידיעותינו על התרבות של כלל החברה היא באמצעות חקר תרבות הקריאה וההדפסה. יבול הדפוס על מאפייניו הביבליוגרפיים מתייחס לכלל הרבדים החברתיים והתרבותיים בחברה נתונה, וניתוח ביבליוגרפי-סטטיסטי של מצאי הדפוס מאפשר לנו להבין תהליכים תרבותיים וחברתיים ברמת ה'מיקרו' של חיי היום-יום ומרחיב את המחקר גם לאוכלוסיות השוליים של החברה.

חוקרי אסכולת 'ספר וחברה' היו הראשונים שהסבו תשומת לב לחשיבות הספר בהקשר הפוליטי, החברתי והתרבותי שלו, על מנת לנתח ולהבין תהליכים חברתיים, תרבותיים והיסטוריים בהברת עבר. שיטה זו מתבססת על התהליך בו נוצרים ומופצים ספרים בחברה נחקרת. מחברים, מו"לים, מדפיסים, מוכרי הספרים והקוראים כולם יחד פועלים במעגל החיים של הטקסט המודפס, משפיעים ומושפעים בכל שלב מהתנאים הכלכליים, הטכנולוגיים, החברתיים, הפוליטיים והתרבותיים של התקופה. מתהליך זה ניתן לשאוב נתונים על הרכב החומר הכתוב, על אופן ריכוזו ועל היחסים הפנימיים בין ענפי הספרות השונים. ניתוח כמותי של נתונים אלה בעזרת שיטות סטטיסטיות, עשוי לתרום להבנת מקומו של הספר בחברה ומידת השפעתו על תהליכים חברתיים ותרבותיים בה.

גישה סטטיסטית זו לחקר הספר מקובלת כבר במחקר הכללי, אבל היא מעטה בחקר הספר העברי. ניתוח המאפיינים הביבליוגרפיים של מצאי הדפוס מאפשר לנו להגדירם בדרך של אנליזה תרבותית-חברתית כוללת, ולשרטט פרופיל חברתי-תרבותי של היישוב היהודי בארץ ישראל. מטרת המחקר הנוכחי הייתה לחקור את תרבות הקריאה והדפוס של יהודי ארץ ישראל לאור החידושים בשיטות המחקר. בדיקה דקדקנית של המקורות הביבליוגרפיים של הדפוס העברי: רשימות, מאגרים, קטלוגים של ספריות וכו"ב, העלתה 3,061 כותרים למהדורותיהם שנדפסו באות עברית ורוכזו במאגר נתונים ממוחשב. שישה כותרים נדפסו בצפת במאה ה-ט"ז (של"ז-שמ"ז) ו-2,500 כותרים למהדורותיהם המהווים 3,055 דפוסים, נדפסו משנת תקצ"ב (1832)

(עד שנת תרפ"ג (1923). ניתוח הנתונים מאפשר לנו להבין תהליכים ושינויים חברתיים-תרבותיים שפעלו על היישוב היהודי על רקע מצבים כלכליים ומדיניים משתנים.

ניתוח המאפיינים הביבליוגרפיים של פריטים אלו הוא בבסיס המחקר. זהו מחקר בין-תחומי, ביבליוגרפי, היסטורי וביבליומטרי המנתח נתונים ביבליוגרפיים בשיטות מחקר סטטיסטיות, הנהוגות זה מכבר במדעי החברה. שיטה זו עונה על שאלות מהותיות בחקר הדפוס העברי: באלו נושאים עסקו? האם הספרות הייתה ספרות קודש ו/או ספרות חול? מה היו היחסים (הפרופורציות) בין הנושאים? מה היו החיבורים הפופולריים? כיצד השתקפו אירועים היסטוריים במצאי דפוס? מי היו המחברים? מי היו המחברים הפופולריים? באלו שפות הדפיסו? באיזה פורמט? האם קיים מתאם בין הפורמט לנושא? מי היה קהל היעד? האם הייתה לדפוס התייחסות לאוכלוסיות השוליים בכלל ולנשים בפרט? האם נשים התייחסו לדפוס? מי היו המדפיסים? מה הייתה הסביבה הכלכלית שבה עבד המדפיס? האם הדפוס היה ענף רווחי? מה הייתה המוטיבציה של המדפיסים? מי מימו ומה היו דרכי המימון? האם הדפיסו רק לשוק המקומי ו/או גם לייצוא? היכן היו מרכזי הדפוס בארץ ישראל? האם הדפוס היה ריכוזי או מבוזר? האם היו מרכזי דפוס דתיים וחילוניים? וכיו"ב.

מן הממצאים עולה כי הנושאים שהעסיקו את הדפוס בתקופה זו היו: ספרות קודש (40.85%), ספרות פנאי (16.01%), ענייני דיומא (13.91%), ספרות ההשכלה (9.78%), כתבי עת (6.06%), פרודוקטיביזציה (2.39%), חינוך (2.03%), תחיית הלשון העברית (1.37%), ספרות יעץ (1.28%), אמונות עממיות ומאגיה (1.18%), ספרות פילוסופית (0.95%) ושונוות (לוחות שנה עבריים, קישוטי קיר, ועוד) (4.39%). החיבורים הפופולריים ביותר היו מתוך ספרות הקודש, רובם חיבורים ליטורגיים: 'הגדה של פסח' (69 מהדורות), 'תהילים' (21 מהדורות), מסכת אבות (16 מהדורות), ספר תפילות 'שערי דמעה' (13 מהדורות), סידור 'סדר זכרון ירושלים' (12 מהדורות), 'שיר השירים' (8 מהדורות).

שפה היא אלמנט המבדיל בין תרבויות בתוך חברה נחקרת, ובאמצעותה נמצאנו למדים על שתי תרבויות שהתפתחו זו לצידה של זו ביישוב היהודי: תרבות עילית ותרבות ההמונים. השפה העברית שהייתה שפת התקשורת בדפוס, הייתה שפתה של השכבה המצומצמת, המשכילה. אוכלוסיות השוליים – נשים, זקנים, ילדים, עמי הארץ והפועלים – נזקקו לדפוסים בשפתם, שפת היום-יום שהייתה מורכבת משפות יהודיות שנכתבו באות עברית: אידיש, לאדינו, פרסית-יהודית, ערבית-יהודית וארמית. בהנחה ששיקולים כלכליים עמדו ביסוד הקמתו של בית דפוס הרי שמדפיס זיהה קהל קוראים פוטנציאלי וענה על ביקוש מסוים שלו. לכן, עצם הדפסת חיבור בשפת ז'ארגון מזהה את קהל היעד ומאפשרת ללמוד על מגמות תרבותיות-חברתיות ועל טעם הקריאה שלו.

התרומות העיריות להקניית מיומנויות הקריאה לאוכלוסיות השוליים במאה ה-י"ט הייתה ספרות הקודש, במיוחד הליטורגית, שנדפסה בלשונות היהודים: אידיש (2.75%), ערבית – יהודית (2.66%), לאדינו (2.48%), ובעיקר עשו לבני עדתם הבוכארים שהדפיסו 6.03% מספרות הקודש בפרסית-יהודית. התפשטות הקריאה בקר האוכלוסיות החלשות קירבה אותם בתחילה אל הטקס הדתי ונתנה להם תחושה של שייכות לקהילה. בשלב מאוחר יותר ההיכרות עם האות המודפסת והמילה המובנת קירבה אותם אל הקריאה וקידמה את האוריינות ששיחקה תפקיד משמעותי בתהליך החברות של אוכלוסיות השוליים.

החברה היהודית בארץ ישראל נמצאה בתהליך של שינוי חברתי יסודי ומתמשך כתוצאה מהגירה מתמשכת אליה על רקע שינויים כלכליים ושינויים מדיניים בשל חילופי שלטון. תמורות ושינויים בעולם – השכלה, שוויון זכויות, תיעוש ובעיקר תהליך ההתנתקות של חלק מן האוכלוסייה מן העולם הדתי – לא פסחו על הציבור היהודי בארץ ישראל ורישומם ניכר ביבול הדפוס העברי. את היחסים בין הנושאים נוכל להבין על רקע התמורות החברתיות-תרבותיות-דתיות שהחלו בה באותה תקופה.

מצאנו התייחסות אקטואלית לתמורות בספרות המשפט העברי, הלכה ופוסקים (5.38%) וספרות השו"ת (2.36%), בדיוניה בסוגיות חדשות שאפיינו את התקופה המודרנית, כמו נסיעה ברכבת בשבת לקראת הנחת מסילת הברזל לירושלים. מאידך, פריסת חסותן ל המעצמות על יהודי ארץ ישראל באמצעות הקונסוליות הביאה לפיחות ביחס היישוב לערכאות המשפט העברי בעיקר בתחום האזרחי והפלילי, וניכרת ירידה בהיצע לחיבורים בתחומים אלו.

חדירתן של המעצמות לארץ ישראל סימנה תקופה חדשה, מודרנית ומתפתחת שאחד מסממניה הבולטים בדפוס הייתה ההשכלה. פתיחות זו להשכלה ולקדמה נבעה מהיות המדפיסים הראשונים מושפעים בעצמם מתנועת ההשכלה, אנשי העולם הגדול, שקיבלו את חיובם התרבותי באירופה. פתיחות זו היא שתרמה, בסופו של דבר, לפתיחת השערים לרוח החילונית שהחלה חודרת ארצה. נדפסו נושאים חדשים כמו ספרות פנאי חילונית (16%) שתפסה את מקומה של ספרות הפנאי הדתית – ספרות המוסר (3.84%) וספרות מדרש והאגדה (1.57%). ככל שעלתה רמת האוריינות בקהילה, כן פחתה הבערות וזנחו נושאים כמו אמונות עממיות ומאגיה (1.18%).

על חדירתה של הרוח הלאומית ובואן של העליות האידיאולוגיות החילוניות השתנה גם הנוף החברתי ועימו גם הנוף התרבותי. בואם של אנשי העלייה השנייה, אינטלקטואלים אידיאליסטיים וחילוניים, מחזק את הביקוש לספרות הפנאי. קבוצת יוצרים שמה לה למטרה להפוך את ארץ ישראל למרכז התרבות העברית ולכידה סביבה קהל קוראים שזיהו את הלשון העברית עם התרבות העברית כחלק מהרעיון הלאומי. נוצר ביקוש לספרות פנאי בעברית שנענה בהיצע שהעשיר את הדפוס העברי בשפע של יצירות מקוריות (64%) ומתורגמות (36%). ככל שעלתה רמת האוריינות בקרב הציבור היהודי, וככול שרבים נמוכים יותר בעם רכשו את מיומנות הקריאה, כן יותר קוראים פנו לקריאת ספרות פנאי: ספרות יפה (85%) וספרות עממית (7%). שכבות אלה הזינו את הביקוש, ובתי הדפוס סיפקו את ההיצע. ספרות הפנאי החילונית החלה תופסת נתח גדל והולך בסך יבול הדפוס.

השכלה, ערכים לאומיים, תחיית הלשון העברית ופרודוקטיביזציה – 15% מסך יבול הדפוס – היו במרכזו של מאבק בין 'ישן' ליחדש' ביישוב היהודי. מדפיסים רבים בירושלים היו משכילים בעצמם ופעלו רבות לקדם נושאים אלה. נדפסו ספרים בתחום המדעים (4.03%), בגיאוגרפיה (2.98%) ובהיסטוריה (2.68%) שהיו מזוהים עם ספרות ההשכלה. השאיפה למודרניזציה, חדירתה של הלאומיות והרצון לשנות את תדמית היהודי העצל והנרפה קראה לעבודה יצרנית בחקלאות (53% מסך פרודוקטיביזציה), במסחר (19%) ובתעשייה (13%). אחת התעשיות היצרניות המפותחות, מניצני הפרודוקטיביזציה, הייתה תעשיית הדפוס. מקצועות הדפוס כללו: סדרים, מכונאים, דפסים, פועלי מכבש, ולצידם התפתחו מקצועות כמו מאיירים, כורכים, מוכרי ספרים ויבואנים של מכוונות, אותיות, חלקי חילוף וכיו"ב.

החייאת השפה העברית והפיכתה לשפה לאומית הייתה אחד הגורמים הדומיננטיים שדחפו לשינוי תרבותי-חברתי ביישוב היהודי בארץ. עצם ההדפסה בעברית נתנה למדפיסים

תפקיד מרכזי בהחייאת הלשון עברית בהוציאם אותה מן הקודש אל החול. הוצאתם לאור של כתבי העת (6%) זירזה את המעבר של העברית לשפת הדבור היום יומי ושינתה את הרגלי הקריאה של האוכלוסייה. רוב העיתונות הייתה חילונית (86%) והמעט דתית. נמצאו כתבי עת חדשותיים פובליציסטיים (63%), כתבי עת ספרותיים (14%), כתבי עת תורניים (9%), כתבי עת לילדים (8%) וכתבי עת היתוליים (6%). מערכת החינוך הקימה דור צעיר של דוברי עברית בפועל ולקהל חדש זה פנו המדפיסים. 63% מהחומר שסווג כ'תחיית הלשון העברית' (8.82% מסך 'השלה והכשרה מקצועית') הוגדר כחומר לימודי שהיה מיועד בעיקר לילדי בתי-הספר, ורוב מחבריו היו מורים. בהיעדר מספיק ספרי לימוד בעברית שיתאימו לגיל הילדים נרתמו אנשי החינוך לחבר ולתרגם חומר לימודי. רוב ספרי הלימוד שנדפסו היו בתחום המדעים (37%) רובם במתמטיקה (21%).

התבססותו של הדפוס בארץ באה לידי ביטוי בנושא 'ענייני דיומא'. בתחום זה המדפיס סיפק שירותי הדפסה לגופים ציבוריים, למוסדות ולאנשים פרטיים. תחום שעסק באקטואליה ואצר בתוכו נושאים רבים עכשוויים שנכתבו בזמן אמת. ענייני הדיומא העסיקו את הדפוס בפן החומרי, הקיומי של החיים: התאגדויות (23%), גיוס כספים (19%), סכסוכים (15%), עדות וכוללים (14%), מוסדות קהילתיים (8%), אישים (8%), חיי יום יום (7%) ופוליטיקה (6%). מתוך החומר הנדפס משתקפים החיים החברתיים והכלכליים היום-יומיים.

רמת המחירים של הדפוסים הייתה גבוהה יחסית לשכר עבודה יומי של פועל.

תמורת רכישת ספר 'תהילים' ללא פירוש שהדפיס ב"ק במאה ה-י"ט בצפת, היה על פועל לעמול כשני ימי עבודה. 'תהילים' עם פירוש היה שווה ערך לשלושה ימי עבודה ויותר. הופעתם של בתי דפוס נוספים עוררה תחרות מחירים והמחירים הוזלו, אבל עדיין מחירו של ספר לא היה שווה לכל נפש. עבור מלמד הייתה החוברת 'דרכה של תורה' מבחינת 'ספרות מקצועית', ועל מנת לרכשה היה עליו להקדיש לה בין 6%-26% משכרו החודשי. בשנת תרנ"א פועל אומן צריך היה להקדיש שבוע וחצי של עבודה על מנת לעשות מנוי לשבועון 'חבצלת', ולכן מקובל היה לעשות מנוי גם לרבע שנה. בתרנ"ט מחיר 'כפתור ופרח' היווה כ-67%-125% אחוזים ממשכורתו של פועל לשבוע. בשנת תרס"א מחיר ממוצע של קונטרס בפורמט 8° בהיקף של 16 דפים היה רבע משכר עבודה יומי של פועל.

על מנת להוזיל את המחירים נקטו המדפיסים במספר דרכים: קיצור תוכן הספר של ספר פופולרי, פורמט קטן, מכירת הספר בקונטרסים ובכריכה פשוטה. 'מורה דרך בארץ ישראל וסוריה' של לונץ שיצא למכירה בשנת תרנ"ה במחיר של 2 פרנק, הוצע למכירה בשנת תרע"ד בקיצור ובמחיר של 0.5 פרנק. הפניה להמונים בעזרת הפורמט המוזל בולטת מאוד. 91.52% מתוך ספרי הליטורגיה היו בפורמט קטן 8°-32° לעומת ספרי השו"ת שרובם נדפסו בפורמט גדול 2° ו-4. העמסת עלויות הכריכה על הרוכש הייתה תופעה נפוצה. ספר יקר מאוד כמו סידורו של שיי"ש 'זכרון שיי"ש' עלה בשנת תרע"ד 80 גרוש ללא כריכה, ועבור סידור מכורך הייתה תוספת של 25%.

אנשי העלייה השנייה היטיבו עם הדפוס העברי. ברצותם לקדם את המרכז התרבותי בארץ ישראל הם יזמו פונקציה חדשה של 'הוצאת ספרים' שהוציאה לאור ספרים ולא הייתה מחויבת לבית דפוס מסוים. מתוכם התגבש מעמד של אינטלגנציה שהיה צמא תרבות חילונית מודרנית וניהל אורח חיים חילוני מובהק. אורח חיים הדתי והשמרן של אנשי היישוב הישן בירושלים לא התאים להם והם התרכזו ביפו. בעשור הראשון של המאה, בשנת תרס"ז, קם בית הדפוס הראשון ביפו של אהרון אתין ועד סוף העשור נוספו ליפו שני בתי דפוס. יפו שזוהתה כעיר

